

संशोधक लोकमान्य टिळक

भाग-१

(प्रा. राम शेवाळकर यांच्या अंतरजाळावर उपलब्ध व्याख्यानावर आधारित)

लोकमान्यांच्या विभूतीमत्वामध्ये अनेक दैदिप्यमान अशा रितीचे पैलू होते. त्यातील काही पैलूंची तुमच्या माझ्या मनावर जी छाप आहे, त्यामुळे त्यांच्या इतर पैलूंकडे दुर्लक्ष होण्याची सतत भीती असते. लोकमान्य म्हणून, भारतीय असंतोषाचे जनक म्हणून, स्वराज्याच्या कल्पनेचा पहिला आर्ष उद्धोष करणारे एक थोर प्रवक्ते म्हणून लोकमान्य जेवढे आपल्याला

ज्ञात आहेत, त्या मानाने तेवढेच मौलीक व अत्यंत मौल्यवान असणारे त्यांचे इतर क्षेत्रातील जे कामे आहेत, त्या कामांकडे आपले अत्यंत स्वाभाविक असे दुर्लक्ष झाले आहे. लोकमान्य पत्रकार होते, केसरी आणि मराठा वृत्तपत्राचे, दैनिकांचे संस्थापक होते, संपादक होते. हे आपल्या लक्षात राहण्याचे कारण राष्ट्रनेता म्हणून, भारताच्या स्वातंत्र्याचा लढा आपल्या

युयुत्सू वृत्तीने पुढे चालविणारे एक थोर देशभक्त म्हणून त्यांचे जे काम आहे. त्या कामाला पूरक अशी पार्श्वभूमी निर्माण करणारे मुखपत्र म्हणून त्यांनी केसरी आणि मराठाकडे पाहिलेले होते. त्यामुळे ते आपल्याला माहिती आहे. पण लोकमान्य टिळक हे ज्ञानयोगी सुद्धा होते, तत्वज्ञ होते आणि लोकमान्य टिळक हे संशोधक सुद्धा होते. हे त्या मानाने आपल्याला माहिती नसण्याचे दुसरे कारण म्हणजे या क्षेत्राबद्दल आस्ता असणारे लोकही तुलनेने आपल्या मध्ये कमी असतात. त्यामुळे या क्षेत्रामध्ये लोकमान्यांचे जे काम आहे त्या कामाचे मूल्य समजणारे जे क्षितिज आहे ते दुर्दैवाने फारच अकुंचित आहे. त्यांच्या वेगवेगळ्या राजकीय, सामाजिक पैलूचा परिचय आपल्याला आहे. आज संशोधक टिळक आपण जाणून घेऊ या.

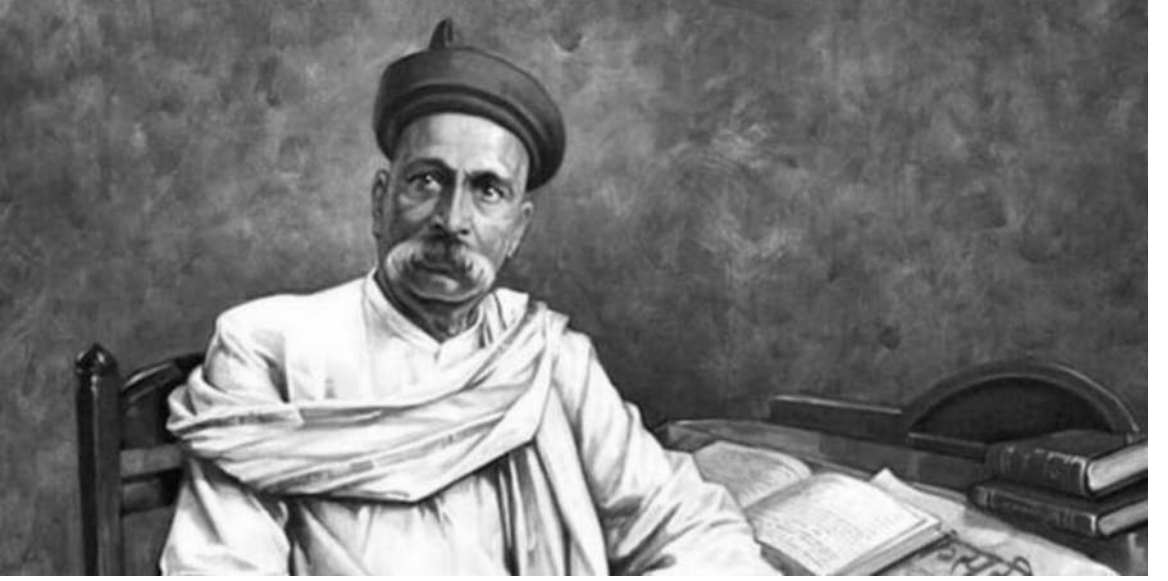
लोकमान्य असे म्हणाले होते की, मी जर स्वराज्यात जन्माला आलो असतो तर गणिताचा प्राध्यापक झालो असतो. एका कीर्तन संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून बोलतांना लोकमान्य म्हणाले होते की कीर्तनकार व्हायला मला आवडले असते. या माणसाची मूळ प्रवृत्ती काय होती हे कळण्यासाठी या दोन गोष्टींचा दाखला दिला. लोकमान्य गणिताचे विद्यार्थी होते आणि गणित हा त्यांचा आवडीचा विषय होता. प्रा. केरूनाना छत्रे यांचे ते विद्यार्थी होते. गणित हा आवडता विषय असल्यामुळे ज्योतिर्गणिताकडे ते वळाले. त्यांच्या संशोधन कार्यातील टप्पे सांगायचे म्हटले तर आपल्याला असे म्हणता येईल की त्यांनी पहिले पंचांग शोधण्याचे काम केले. पंचांगाबाबत संशोधन करण्याचे काम त्यांनी केले. पंचागाकडे त्यांचे लक्ष जाण्याचे कारण म्हणजे त्यांनी जो सूक्ष्म अभ्यास केला त्यामध्ये त्यांना आढळले की पृथ्वी आपल्या आसा भोवती फिरते. ज्याला आपण अहोरात्र म्हणतो. त्याच्यामध्ये एकूण किती घटका जातात? आणि ती सूर्याभोवती फिरते त्याच्यामध्ये एकूण किती दिवस जातात? हिशेब केला तेव्हा असे लक्षात आले की ३६० दिवस तीला

प्रदक्षिणेला लागतात, काही ठिकाणी ३६५ दिवस लागतात. लोकमान्यांच्या असे लक्षात आले की हा हिशेब बरोबर नाही, याचे कारण काटेकोरपणाने इतकीच पळ किंवा इतकाच वेळ किंवा इतके दिवस लागतात असे म्हणता येणार नाही. कारण त्याच्यामध्ये काही पळांचा आणि विपळांचा फरक सुद्धा लक्षात येणार नाही अशा प्रकारे फरक पडत चालला आहे. काही वर्ष लोटली तर हा फरक कदाचित वर्षांमध्ये सुद्धा रुपांतरीत होईल. त्यामुळे सूर्याचे उदयास्त, ग्रहणे यांच्यामध्येही फरक पडेल. त्यामुळेच पंचागांच्या संशोधनाची आवश्यकता आहे. दुसरी आवश्यकता त्यांना प्रतित झाली ती अजून एका कारणामुळे, सामान्यपणे पंचागाकडे पाहतांना अयनांशांकडे फार लक्ष दिले गेले नाही. प्रा. केरूनाना छत्रे हे टिळकांचे गुरु, त्यांनी १८ आयनांश मानलेले होते. काही ठिकाणी ते २० मानले गेलेले आहेत तर काही ठिकाणी ते २२ ही मानले गेलेले आहेत. परिणाम असा झाला की त्यामुळे काळाच्या गणनेमध्ये फरक पडत गेला. आणि म्हणून एकच आयनांश सर्वानुमते मान्य झाल्याखेरीज पंचागांमध्ये एकवाक्यता येणे शक्य नाही. यासाठी पंचागांमध्ये शुद्धीकरणाची निकड लोकमान्यांना जाणवली. त्यातून त्यांनी पंचागांवर संशोधन सुरू केले, या क्षेत्रातील तज्ज्ञ असलेल्या लोकांचे सहकार्य मिळवले. त्यांच्याशी चर्चा केली. त्यांना आपला दृष्टीकोन समजाऊन सांगितला. कारण हे सहजासहजी लक्षात येत नाही. त्यातून आपल्याकडे टिळक पंचांग हे नव्याने निर्माण झाले. ज्योतिर्गणिताबद्दल त्यांना जे प्रेम होते, त्यांचा जो व्यासंग होता त्यातून पंचांग संशोधनाचे पाऊल त्यांनी टाकले. त्याच बरोबर दुसरे एक काम लोकमान्यांनी केले, ते म्हणजे ओरायन नावाचा त्यांचा ग्रंथ. या ग्रंथाची कल्पना त्यांना कशी सुचली असेल? वयाच्या १६व्या वर्षापासून त्यांचा गीतेचा परिचय झाला. पहिल्यांदा त्यांनी गीतेचे निर्विकार पठण केले. नंतर

गीतेचे निर्विचार पठण केले. जसे तुम्ही आम्ही करतो. या दोन्ही टप्प्यांमध्ये आपण लोकमान्यांचे सहयात्री आहोत. नंतर त्यांना गीतेच्या शब्दांची अर्थ प्रतीती होऊ लागली. त्यानंतर त्यांच्या मनात त्याच्या अर्थाबद्दल काही शंका निर्माण झाल्या, काही संदेह उत्पन्न झाले. त्यांना प्रतित झालेल्या ज्या शंका व संदेह होते. त्याबद्दल जाणकारांशी त्यांनी चर्चा केली. त्यातून त्यांच्या गीतारहस्य नावाच्या बृहत ग्रंथाची निर्मिती झाली. गीतेमध्ये विभूती योग सांगताना परमेश्वराने मार्गशीर्षाला मासानाम् मार्गशीर्षः अहम् ऋतूनाम् कुसुमाकरः असे म्हटले आहे. प्रत्येक बाबीत माझी विभूती कुठे दिसेल, याचे वर्णन करतांना महिन्यांमध्ये मी मार्गशीर्ष आहे असे सांगितले आहे. मार्गशीर्ष असेच का सांगितले असेल? अशी शंका लोकमान्यांच्या मनामध्ये आली. मार्गशीर्षाचे काय महत्त्व आहे? त्यांनी संशोधन केले तेव्हा त्यांच्या लक्षात आले की त्या काळात वर्षाचा प्रारंभच मुळी मार्गशीर्षात होत असे, मृगशीर्ष नक्षत्रापासून होत असे. कित्येकदा तो कृतिका नक्षत्रापासून मानला जातो. मार्गशीर्ष महिन्यापासून नवीन वर्षाची सुरवात होत असे. त्यामुळे त्यांनी मासानाम् मार्गशीर्षः असे म्हटल्याची शक्यता आहे. वर्षाचा प्रारंभ हा मार्गशीर्षापासून केव्हा होत असेल? भूतकाळात जगाच्या उत्तर भागांमध्ये वेगवेगळ्या वेळी वर्षारंभ झालेत. हा मृगशीर्ष नक्षत्रापासून वर्षाचा प्रारंभ केव्हापासून मानला जात असेल? याचा मागोवा घेत गेले तेव्हा त्यांना असा शोध लागला की वेदांचा जो काळ आहे तो केवळ भाषाशास्त्रीय पद्धतीने विचार केल्यामुळे ख्रिस्तपूर्व १२०० वर्षांच्या पलीकडे जात नव्हता. पण मृगशीर्ष नक्षत्रापासून वर्षाचा प्रारंभ होण्याचा काळ जर विचारात घेतला तर वेदांचा

काळ ४००० ते ५००० वर्षांपूर्वी पर्यंत जातो. आग्रायण नावाचा त्यांचा जो ग्रंथ आहे त्यात त्यांनी वेदांचा काळ ४००० ते ५००० वर्ष इतका प्राचीन ठरविला आहे. प्रसिद्ध जर्मन पंडित याकुबी यांनी टिळकांची बाजू उचलून धरली आहे. तो पर्यंत वेदांचा काळ ठरविण्याचे जे पाश्चात्य प्रयत्न झाले ते भाषिक दृष्ट्याच झाले. पण वेद ग्रंथांमध्ये तत्कालीन आकाशातील ज्योतिर्विषयक जे उल्लेख आहेत ते असेच आलेले नाहीत ते सहेतुक आहेत. याचा शोध घेण्याचा लोकमान्यांच्या बुद्धीने जेव्हा प्रयत्न केला. त्यातून निघालेला हा निष्कर्ष आहे. लोकमान्यांच्या या निष्कर्षाला आव्हान दिले गेले नाही. लोकमान्यांच्या निष्कर्षाला आव्हान देणारा एकच संशोधक त्या नंतर निर्माण झाला, त्याचे नाव बाळ गंगाधर टिळक. गणिताच्या आवडीतून ते ज्योतिर्गणिताकडे जातात. ज्योतिर्गणिताकडून त्यांना पंचागाच्या संशोधनाची स्फूर्ती मिळते. ज्योतिर्गणिताच्या आवडीने ते वेदांकडे जातात. गीतेने एकच छोटसा दुवा त्यांच्याकडे दिला की मासामधला माझा महिना कोणता ते परमेश्वर सांगतात. मार्गशीर्षाचा उल्लेख परमेश्वराने का करावा यातून त्यांचे कुतुहल जागृत झाले. त्यापोटी त्यांनी जो अभ्यास केला त्यातून आपल्याला अतिशय आनंददायक निष्कर्ष मिळाला – वेदांच्या काळा संबंधी, टिळकांनी वेदांग ज्योतिष नावाचा जो प्राचीन ज्योतिशास्त्रावरचा ग्रंथ होता त्याचा अभ्यास केला आणि त्यावर आधारित स्वतःच्या बुद्धीने सापडलेल्या काही तथ्यांची प्रगती सांगण्याकरता एक ग्रंथ लिहिण्याचा संकल्प केला. लोकमान्यांसारखे जे प्रज्ञावंत असतात ते पारतंत्र्याच्या काळात जन्माला येणे ही देशाची फार मोठी हानी आहे. याचे कारण असे की पारतंत्र्य नावाच्या एका गोष्टीचे

निराकरण करण्यासाठी व स्वातंत्र्य नावाच्या एका आव्हानात्मक गोष्टीची प्रतिष्ठापना करण्यासाठी या माणसांना आपल्या आयुष्यातील केवळ काही वर्षांचाच बळी द्यावा लागला असे नाही तर आपल्या प्रतिभेचा व प्रज्ञेचाही बळी द्यावा लागला. सगळ्या ऊर्जांचा त्यासाठी बळी द्यावा लागला. त्याचा पुरावा म्हणून एकच बाब सांगता येईल की वेदांग ज्योतिष या पुरातन ग्रंथावर टिळकांना जो ग्रंथ लिहायचा होता, तो टिळकांच्या हातून शेवटपर्यंत पूर्ण होऊ शकला नाही. त्याची फक्त १०० पाने आज उपलब्ध आहेत. टिळकांच्या मनामध्ये ज्या कल्पना होत्या त्या प्रसिद्ध होऊ शकल्या नाही. लोकमान्यांच्या म्हणण्यानुसार तो ग्रंथ ज्योतिषास्त्रातील अखेरचा शब्द झाला असता. लोकमान्य टिळकांच्या आठवणी व आख्यायिका नावाची जी पुस्तके सदाशीव विनायक बापटांनी संपादित केलेली आहेत त्यामध्ये बाबासाहेब खापड्यांची एक आठवण आहे. बापटांचे वडील दादासाहेब, बाबासाहेब खापड्यांबरोबर जेव्हा सिंहगडावर टिळकांच्या भेटीला गेले होते, तेव्हा लोकमान्य काही वद्दा वाचत बसले होते. दादासाहेब व लोकमान्यांचा संवाद चालू असतांना बाबासाहेबांनी त्या

वद्दा पाहिल्या. त्यावेळी त्यांच्या असे लक्षात आले की वेदांग ज्योतिष या ग्रंथावर लिहिलेली ती टिपणे होती. नंतर लोकमान्यांनी बाबासाहेबांना प्रश्न विचारला की काही वाचले? कसे काय वाटले? बाबासाहेब म्हणाले वाटेल मागावून पहिल्यांदा समजून घ्यावे लागेल. मला ते समजलेच नाही. मला काय विषय मांडायचा आहे त्याबद्दल लोकमान्य बाबासाहेबांबरोबर बोलले. त्यावेळेला बाबासाहेबांनी त्यांना सुचवलं की तुमचं हे पुस्तक लवकर बाहेर यावे अशी आमची इच्छा आहे. लोकमान्य म्हणाले हे पुस्तक जेव्हा बाहेर येईल तेव्हा ते या विषयातील आणि या क्षेत्रातला शेवटचा शब्द राहील. कदाचित माझ्या हातून हे काम पूर्ण होणार नाही. मृत्यूमुळे हे काम अपूर्ण राहील, हे काही आपल्या हातात नाही. आपल्याला काय मांडायचे आहे, त्या प्रतिपाद्याबद्दल लोकमान्य बाबासाहेबांशी बोलले त्याची भीती बाळगण्याचा कारण नाही. लोकमान्यचा जो आत्मविश्वास होता, त्या विषयावरच्या पकडीबद्दलचा जो आत्मविश्वास होता, तो बघा. लोकमान्य म्हणाले मी मृत्यू पावलो तरी मला काळजी करण्याचे कारण नाही कारण या विषयाकडे या दृष्टीने बघणारा दुसरा कोणीही लेखकच नाही.

त्यामुळे मी जे प्रतिपाद्य मांडू इच्छितो ते प्रतिपाद्य कोणीही मांडू शकणार नाही. त्याबद्दलच्या खात्रीने मी तुम्हाला हे सांगतो आहे. वेदांग ज्योतिष हा ग्रंथ लोकमान्यांच्या हातून पूर्ण होऊ शकला नाही. ही तुमची आमची फार मोठी हानी आहे. परंतु एका विशिष्ट कामा करता पूर्ण आयुष्य अर्पण करण्याची सवलत जर आपण त्यांना दिली असती तर कदाचित भारताला भूषणाभूत ठरेल अशा प्रकारची ज्ञानसंपदा लोकमान्यांनी निर्माण केली असती. वेदांग ज्योतिषाचे त्यांनी संशोधन केले. त्यांचे अजून एक गाजलेलं संशोधन म्हणजे आर्यांच्या मूळ ठिकाणाचा त्यांनी लावलेला छडा. आर्टिक होम इन द वेदाज हे त्यांचं प्रसिद्ध गाजलेलं पुस्तक. आर्टिक होम इन द वेदाज या पुस्तकाची संकल्पना देखील त्यांना ऋग्वेदातील एका ऋचेवरून सुचली ऋग्वेदामध्ये उषेची सुक्त आहेत. अतिशय काव्यपूर्ण आणि सुंदर अशी उषासुक्त आहेत. त्यामध्ये एक ऋचा त्यांना अशी आढळते, तिच्या मध्ये उल्लेख होता, हे उषे तुझ्या पोटामध्ये कितीतरी दिवस सामावलेले आहेत. असे का म्हटले असेल? या प्रश्नाने, एका ऋचेने लोकमान्यांना अस्वस्थ केले. आणि त्या मंत्रदृष्ट्या ऋषीने तिच्या पोटामध्ये कित्येक दिवस सामावलेले आहेत असे का म्हटले असेल? जरी उषासुक्त काव्य पूर्ण असली तरीसुद्धा या ओळीमध्ये केवळ काव्यच असेल असे नाही तर त्याशिवाय दुसरेही काही अर्थ असण्याची शक्यता आहे. मग लोकमान्यांनी विचार केला जगाच्या ज्या भागांमध्ये उषा दीर्घकाळ राहत असेल, सहा महिन्याचा दिवस आणि सहा महिन्याची रात्र अशी परिस्थिती ज्या प्रदेशामध्ये असेल, त्या प्रदेशामध्ये उषासुक्त लिहिले गेलेली पाहिजे. उत्तर ध्रुवावर ही परिस्थिती असेल की दिवसेंदिवस आणि महिनोन्महिने त्यांना उषा दिसते, रात्रच दिसते त्या प्रदेशामध्ये ऋषींनी ते उषा सुक्त लिहिलेली असली पाहिजे. म्हणजे उत्तर ध्रुव किंवा दक्षिण ध्रुव या प्रदेशातील ऋषींनी ती उषासुक्त

लिहिलेली असली पाहिजेत आणि त्यानंतर ते स्थानांतर करीत सर्वत्र पसरले. त्यातील एक पथक भारतामध्ये आले त्यावरून आर्यांच्या मूळ वस्तीस्थानाचा टिळकांनी शोध घेतला आणि उत्तर ध्रुवाकडे त्यांनी संकेत केला. आर्य सुरुवातीला कोठे होते आणि तिथून ते जगभर पसरले असतील आणि भारतामध्ये कसे आले असतील हा निष्कर्ष मांडताना त्यांनी एक शोध घेतला. एका ओळीने त्यांना अस्वस्थ केले आणि त्यातून तुम्हाला आम्हाला एक मौलिक असा ग्रंथ मिळाला. या ग्रंथाला लोकमान्यांनी जी फलश्रुती दिलेली आहे तिला लोकमान्य असतानाही त्या काळात संपूर्ण भारतात व बाहेरही कोणीही आव्हान दिलेले नाही. एक पावले शास्त्री सोडले तर.. त्यानंतरच्या काळात दिल्लीच्या एका संशोधकाने त्याला आव्हान दिले व पावले गुरुजींनी लिहिलेल्या पुस्तकात असे उल्लेख आले आहेत. आर्य मूळ उत्तर ध्रुवावरून आले असे मांडण्याचे काय कारण ? लोकमान्यांनी तो सर्व मागोवा घेतला आणि भारतामध्ये आर्यांचा आगमन केव्हा झाले असेल? याचा शोध घेतला. त्या शोधावरून आर्य उत्तर ध्रुवावर केव्हा असतील, त्यावेळी त्यांनी वेदांची निर्मिती केली याचा हिशोब मांडला. तेव्हा तो ५००० वर्षांच्याही मागे गेला. वेदांच्या काळाचा निर्णय हा १०,००० वर्ष मागे जाऊ शकतो असा निष्कर्ष आर्टिक होम इन द वेदाज या पुस्तकामध्ये लोकमान्यांना मांडता आला. ओरायनमध्ये याकोबी पंडिताच्या संमतीने वेदांचा काळ ४००० ते ५००० वर्ष पूर्व असा ठरवता आला. त्याला कोणी आव्हान दिले नाही. त्यांना आव्हान देणारा संशोधक निर्माण झाला तो बाळ गंगाधर टिळक म्हणजे त्यांनीच त्यांच्याच पूर्वीच्या संशोधनाला आव्हान दिले आणि त्यांनीच आपल्या पूर्वीच्या संशोधनाला छेद दिला आणि आपल्या पुस्तकांमध्ये नवी नवी जी तत्वे, नव्या नव्या ज्या संशोधनाच्या दिशा स्पष्ट होतात त्याच्या आधारे आपल्याच निष्कर्षांची फेर तपासणी करावी

लागली. त्यातून मग नवे निष्कर्ष किंवा नवे सिद्धांत मांडले जातात. आपणच अगोदरच्या पुस्तकामध्ये मांडलेले जे निष्कर्ष होते किंवा जो सिद्धांत होता. तो खोडून त्याला अधिक उजळ करणारा निष्कर्ष, सिद्धांत त्यांना मांडता आला. नरसिंह चिंतामण केळकर यांनी टिळकांच्या चरित्राचे जे तीन खंड लिहिलेले आहेत त्यातील तिसऱ्या खंडामध्ये या संशोधनाच्या उद्देशावर देखील प्रकाश टाकला आहे. ओरायन या ग्रंथातील उल्लेखावरून वेद हे १२०० वर्षांपूर्वी

निर्माण झाले नसून ४००० ते

५००० वर्षां पूर्वी निर्माण

झाल्ये आहेत. हे

मांडण्याचे कारण

काय? तत्पूर्वीच्या

सर्व पाश्चात्य

संशोधकांनी इसवी

सन पूर्व १२००

असा खांब रोवून

ठेवला होता तो

ओलांडून अजून मागे

जायला लोकमान्य

टिळकांनी सर्वांना भाग

पाडले. याचे कारण वेद ग्रंथ

भारतात सर्वात प्राचीन आहेत व

आर्यांची जी संस्कृती आहे ती जगातील इतर

सर्व संस्कृतीपेक्षा प्राचीन आहे. हे जगाच्या निदर्शनास

आणण्यासाठी त्यांनी तो प्रयत्न केला. आर्टिक होम

इन द वेदाज याचा उद्देश देखील हाच आहे की

लौकिक अशा वाङ्मयाची निर्मिती करण्याची प्रतिभा

जवळ असणारे जे आर्य होते आणि ते ज्या भारतीय

राष्ट्रांमध्ये होते. ते राष्ट्र जगातील सर्वात प्राचीनतम

राष्ट्र अशा रितीच्या संस्कृतीचा प्रभाव काळ दाखवणारे

राष्ट्र आहे. हे जगाच्या प्रत्ययाला आणण्यासाठी त्यांनी

हा प्रयत्न केला. आणि हा प्रयत्न केला तो अशा

काळामध्ये, ज्या काळामध्ये भारत परतंत्र होता आणि

स्वातंत्र्याच्या खुणा देखील पूर्व दिशेला उगवलेल्या नव्हत्या. आपण स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी सर्व प्रकारच्या त्यागाची सिद्धता ठेवून जे प्रयत्न करत आहोत, त्या प्रयत्नांना यशाचे फळ येईल याबद्दलची आशा सुद्धा या प्रयत्न करणारांच्या मनामध्ये नव्हती, अशा काळामध्ये लोकमान्यांनी अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत आत्मविश्वासाने अभिमानाने आणि सप्रमाण अशी आपली मते मांडली. एक प्रकारे पारतंत्र्याने

आत्महिनतेच्या जाणिवेने पोखरून

निघालेल्या भारत राष्ट्रांमध्ये

अस्मितेचा प्रदीप प्रदीप्त

करणारा ज्ञान आणि

विचार क्षेत्रातील हा प्रयत्न होता.

राजकीय

पातळीवरती किंवा

राजकीय क्षेत्रामध्ये

ज्यांच्याशी

आपल्याला लढा

घायचा आहे,

त्यांच्यापेक्षा हे राष्ट्र

अणू मात्र उणे नाही, कमी

नाही. काही बाबतीत

त्यांच्यापेक्षाही श्रेष्ठ आहे ते दाखवून

देण्याचा उद्देश आपल्या दोन्ही संशोधनांमध्ये

लोकमान्यांचा होता. लोकमान्य मंडालेच्या तुरुंगात

होते त्यावेळी ओरायन ग्रंथाचे चोपडे मॅक्समुलर

नावाच्या एका जर्मन विद्वानाकडे त्यांनी अभिप्रायासाठी

पाठवले. मॅक्समुलरने असे लिहिले आहे की पुस्तक

अतिशय विद्यप होते. कोणाचे त्याकडे लक्ष जात

नव्हते. कागद व्यवस्थित नव्हता. मुद्रण चांगले नव्हते.

परंतु सहज म्हणून मी ते वाचायला गेलो त्यावेळेस

मला उत्तरोत्तर धक्के बसत गेले. ही एवढी प्रचंड

बुद्धिमत्ता आणि ज्ञान असणारा माणूस भारतामध्ये

आहे, या कल्पनेने मला आनंद झाला. मी चौकशी

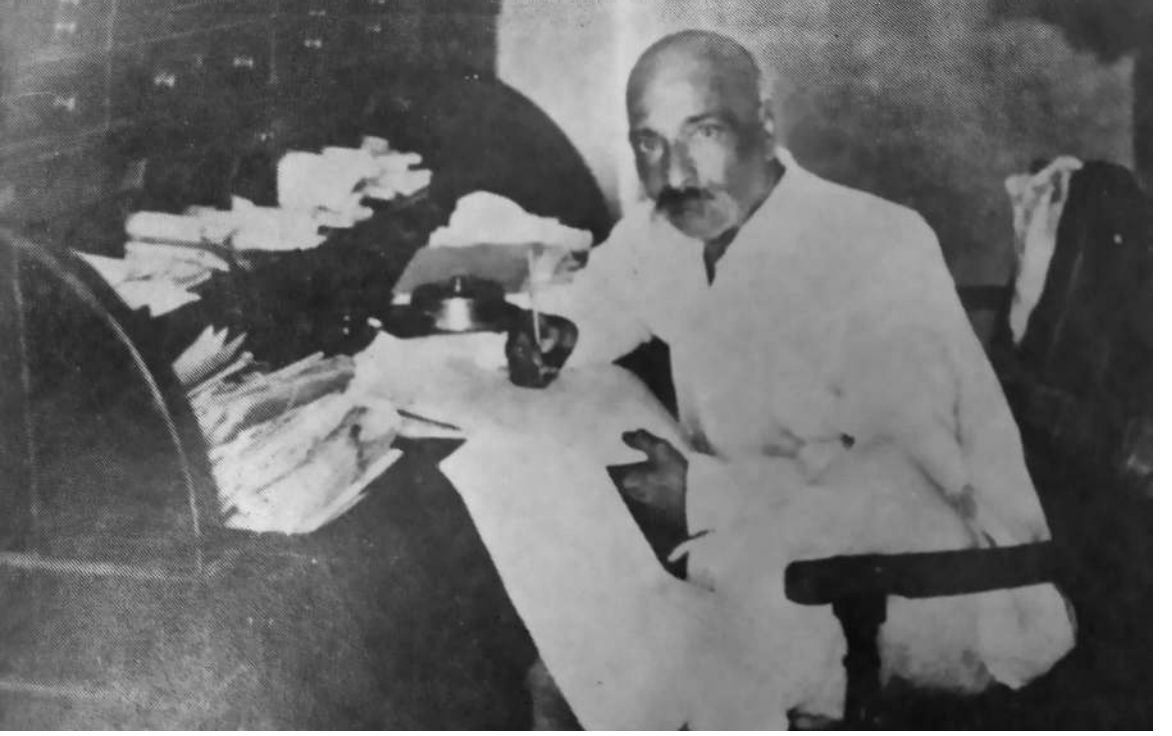

केली तेव्हा मला ते भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी तुरुंगात असल्याचे कळले. मॅक्समुलरने लोकमान्यच्या त्या चोपड्यामध्ये बंदिस्त असलेल्या ज्ञानाचे ब्रिटिश सरकारच्या लक्षात आणून दिले. मोठ्या ऋषीला तुम्ही तुरुंगामध्ये टाकलेला आहे. लोकमान्याच्या चरित्रामध्ये त्यांची सुटका होण्याचे हेही एक कारण सांगितले जाते. दुर्दुम्य अशी युयुत्सू वृत्ती तर होतीच. बेडर अशा प्रकारची तयारीही होती आणि स्वातंत्र्यासाठी वाटेल तो त्याग करण्याची मनस्थिती त्यांची होती. या सर्वांचा संकलित परिणाम असेल परंतु सर्वात जास्त प्रभाव कशाचा पडला असेल तर तो लोकमान्यांच्या ज्ञानमत्तेचा पडला. हे आपण लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

लोकमान्यांनी खाल्दियन आणि भारतीय संस्कृती असा एक संशोधन निबंध लिहिला. खाल्दियन संस्कृती आणि भारत. काय निबंध होता ? मेसोपोटिया मध्ये त्यावेळी काही विटा सापडल्या होत्या, त्याला इष्टिका म्हणतात. त्या विटांवर काही लेख होते त्या लेखांचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न पाश्चात्य विद्वानांनी केला होता. तेव्हा असं लक्षात आले की त्या विटांवर इष्टिकांवर कोरलेले जे लेख आहेत ते भारतीय वेदांचे साधर्म्य असलेले आहेत आणि त्यांचाही काळ ४००० ते ५००० वर्ष इतका जुना आहे. त्या पाश्चात्य विद्वानांनी त्या इष्टिकाचितींवरच्या लेखांचा परिचय करून देण्यासाठी जी पुस्तकं लिहिली त्या पुस्तकांचा अभ्यास केल्यानंतर लोकमान्यांच्या असे लक्षात आले की ते लेख जसे ५००० वर्षे जुने आहेत तसेच आमचे वेद देखील ५००० वर्षे जुने आहेत. तोपर्यंत आर्टिक होम इन द वेदाज हे पुस्तक लिहायचे होते. याचा अर्थ त्या उत्खननामध्ये सापडलेल्या इष्टिकांवरचे लेखन आणि आमचे वेद लेखन हे समकालीन होते. त्या विद्वानांचा असा निष्कर्ष होता की इष्टिकाचितींवरती सापडलेले जे लेखन आहे ते खाल्दियन लोकांचे वेदच आहेत. मग लोकमान्यांनी खाल्दियन लोकांच्या ५०००

वर्षांपूर्वीच्या लेखांचा आणि वेदांचा तौलनिक अभ्यास केला. जो त्यांच्या त्या पुस्तिकेमध्ये मांडलेला आहे. त्यांच्या असे लक्षात आले की अनेक बाबतीत इष्टिकांवरील ते लेखन आणि भारतातील लेख या दोन्हीमध्ये साम्य आहे. देवतांच्या बाबतीत साम्य आहे. भारतीय लोक हे ईश्वर पूजक होते. ईश्वर प्रमाण नावाची जी विभूती होती त्याची पूजा करण्याची मानसिकता भारतीयांच्या मानसिकतेत आजही आहे. *यद् यद् विभूतिमत् सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजशसंभचम् ॥*

ज्या ठिकाणी हे परमेश्वरी अंश असतील त्या ठिकाणी परमेश्वरी अंश प्रकट होतो. तो तू जाणून घे असे त्यांनी सांगितले आहे. भारतीय मानसिकता ही परमेश्वराची पूजन करणारी परमेश्वर प्राय म्हणजे मानवामध्ये विकसित झालेली जी गुणवत्ता आहे, तिची पूजा करणारी, फरक एवढाच आहे. खाल्दियन लोक भूत, प्रेत, पिशाच या योनीची पूजा करणारे होते. भारतात ईश्वराच्या पूजेची प्रथा होती खाल्दियन लोकांमध्ये अमानवी अशी जी सृष्टी होती तिची पूजा करण्याची प्रथा होती. हा त्या दोन संस्कृतींमध्ये फरक असल्याचे लोकमान्य दाखविले आहे. त्यामध्ये सुद्धा इंद्र, मित्र, वरुण अशा देवतांची नावे आहेत. खाल्दियन लोकांमध्ये सुद्धा या देवतांची नावे आहेत, या देवता खाल्दियन नाहीत. या भारतीय आहेत. हे त्यातील दुसरे साम्य. तिसरे म्हणजे काही शब्दांमध्ये साम्य त्यांना सापडले. उदाहरणार्थ त्या लेखांमध्ये त्यांना सिंधू हा शब्द सापडला आणि बबिलियन भाषेमध्ये सिंधू शब्दाचा अर्थ पातळ वस्त्र असा आहे. हा शब्द खाल्दियन लेखांमध्ये आला असल्याचे लक्षात आल्याबरोबर लोकमान्यांना असा निष्कर्ष काढण्याची प्रवृत्ती झाली की ही खाल्दियन संस्कृतीही प्राचीनतम आहे. खाल्दियन संस्कृती आणि भारतीय संस्कृती जलमार्गाने किंवा खुष्कीच्या मार्गाने दळणवळण असले पाहिजे. कदाचित सिंधू नदीच्या मार्गाने देखील ते

दळणवळण झाले असावे किंवा सिंधू नदीच्या मार्गे आयात झालेले हे वस्त्र म्हणून या वस्त्राला नाव सिंधू असे दिले असावे. ज्या अर्थाने भारताकडून सिंधू हा शब्द वेगळ्या अर्थाने स्वीकारला, त्याचप्रमाणे खाल्डियन वेदातील एक शब्द आपण स्वीकारला असे लोकमान्यांनी दाखविले. तो म्हणजे मन हा शब्द आपण स्विकारला. ऋग्वेदात सिलीवाली नावाची एक देवता आहे. तुमच्या आमच्या संस्कृतीमध्ये अशा चमत्कारिक नावाच्या देवता नाहीत साधारणपणे स्त्रियांच्या प्रसूतीत मदत करणारी ती देवता आहे. ही सिलीवाली देवता ही खाल्डियन वेदांमधील देवता आहे. ऋग्वेदामध्ये काही शब्द आपल्याला वेगळ्या प्रकारचे वाटतात. त्याच्यावर आर्यांची छटा नाही. हे जे वेगळ्या प्रकारचे वाटणारे शब्द आहेत ते त्या खाल्डियन संस्कृतीकडून आपण घेतले असण्याची शक्यता आहे. आपल्याकडून त्यांनी काही शब्द घेतले, त्यांच्याकडून आपण काही शब्द घेतले अशी देवाण-घेवाण झाल्याची शक्यता आहे. खाल्डियन संस्कृती

वेद आणि भारत यांचे मेसोपोटियामध्ये सापडलेल्या त्या इष्टकाचितींच्या संशोधनाच्या निमित्ताने तुलना करून लोकमान्य पुन्हा हे सिद्ध केले की जी संस्कृती खाल्डियामध्ये अत्यंत आनंदाने नांदत होती, ती त्यानंतर भूमिगत झाली, लुप्त झाली. त्या संस्कृतीच्या खुणा देखील इतिहासात शिल्लक राहिलेल्या नाहीत तरी तितकीच प्राचीन असलेली जी भारतीय संस्कृती आहे ती आज सुद्धा टिकून आहे. वेदांसारखीच टिकून आहे. तितक्याच अविकृत पणे वेद सुद्धा जर दहा हजार वर्षांपूर्वी निर्माण झाले असतील तर पहिल्या वेदमंत्राचा उच्चार ज्या प्रकारे झाला, त्याच प्रकारे आजही होतो. दहा हजार वर्षांनंतर त्यामध्ये पाठ दोष झाले नाही, पाठ भेद झाले नाही, कुठल्याही विकृती आल्या नाहीत, पहिल्या ऋषीने तो मंत्र ज्या पद्धतीने उच्चारला असेल त्याच पद्धतीने आजचा माणूस ही वेदमंत्रांचा उच्चार करतो आहे त्याच कारण वेदपठणाच्या ज्या पद्धती त्यांनी घालून दिल्या होत्या त्या. जटापाट, वेदपाठ दहा हजार वर्षांनंतर देखील

वेदवाणीवर कुठलीही विकृती निर्माण झाली नाही. अविकृतपणे वेदवाणी दहा हजार वर्ष टिकून राहिली, दहा हजार वर्षांपूर्वी वेदांमधून निर्माण झालेली संस्कृती सुद्धा टिकून राहिली, खाल्डियन संस्कृती ५००० वर्षे इतकी जुनी असेल, ती काळाच्या उदरामध्ये गडप होऊन गेली परंतु काळाचा सुद्धा पराभव करून त्यापेक्षाही प्राचीन संस्कृती आजही भारतात टिकून आहे व अविकृत स्वरूपामध्ये टिकून आहे. असा निष्कर्ष लोकमान्यांनी आपल्या त्या शोधनिबंधामध्ये काढला आहे.

रोमचे साम्राज्य नष्ट झाले. अनेक संस्कृती नष्ट झाल्या. राज्य आलेत आणि गेले, अनेक संस्कृती उदयास आल्या आणि लयास गेल्या, लुप्त झाल्या परंतु त्यांच्या आधीपासून उगवलेली भारतीय संस्कृती अद्याप अजून टिकून आहे. आपल्या विविध दाव्यांवर लोकमान्य सारखे प्रमाण गोळा करत होते. आपल्या लेखनाकरता ते सर्व विषय विद्वान लोकांसमोर चिंतनासाठी मांडत होते...

वेदांग ज्योतिषामध्ये बारा श्लोक असे आहेत की ज्याचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न झाला नाही. तेव्हा ते सोडून देण्यात आले होते. टिळकांचे गुरु केरूनाना छत्रे यांनी त्यातील काही श्लोकांचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केला होता. परंतु काही श्लोकांच्या बाबतीत ज्योतिर्गणिताच्या अभ्यासकांनी हात टेकले होते. त्या बाराही श्लोकांचा स्वतःच्या प्रतिभेद्वारे अर्थ लावण्याचा

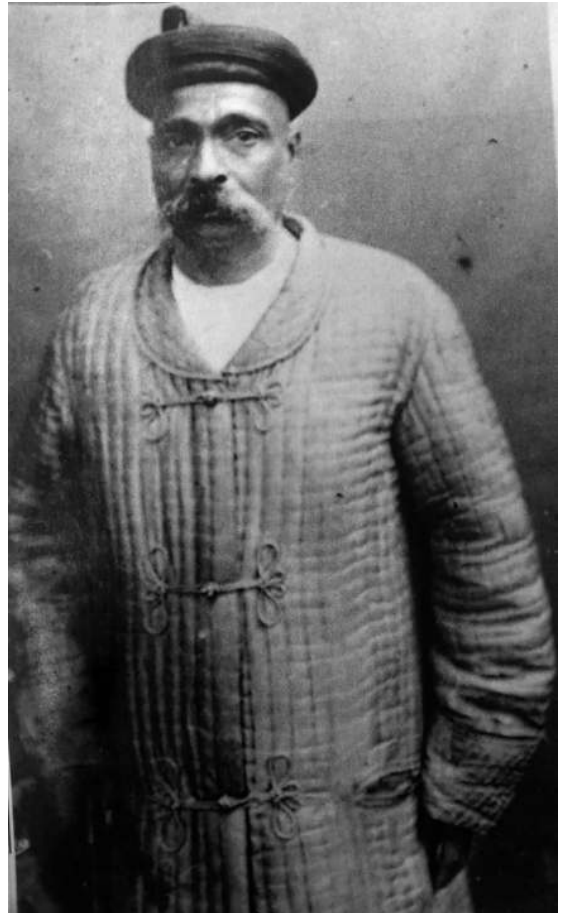

प्रयत्न लोकमान्यांनी केला. लोकमान्यांचा अनउपलब्ध सांख्यकारिका नावाचा एक ग्रंथ आहे. सांडलेली सांख्यकारिका ईश्वर कृष्ण हा सांख्यकारिकांचा कर्ता. तत्पूर्वी आपल्याकडे सांख्य सूत्र होते पण ती सर्व सूत्र एकत्र करून त्याची शास्त्रशुद्ध रचना करणारा सांख्यशास्त्राचा पहिला निर्माता म्हणजे ईश्वर कृष्ण. हा सांख्यशास्त्राचा पहिला निर्माता. या सांख्यकारिकेमध्ये आज एकूण ७२ कारिका आहेत. सांख्यसूत्र गद्य पद्धतीने लिहिलेली आहेत. या सर्व कारिका आर्या वृत्तामध्ये आहेत. यातील शेवटच्या तीन कारिका या ईश्वर कृष्णाने स्वतःचा आणि स्वतःच्या गुरुपरंपरेचा इतिहासाची ओळख करून

देण्यासाठी वापरलेल्या आहेत. त्यांचा सांख्य शास्त्राशी संबंध नाही. लेखकाशी संबंध आहे. परंतु ईश्वर कृष्णाने असे म्हणून ठेवले आहे की माझ्या ग्रंथामध्ये एकूण ७० कारिका आहेत. आजच्या सांख्यकारिकेमध्ये ७२ कारिका सापडतात. तीन कारिका या शास्त्राशी संबंधित नाहीत याचाच अर्थ सांख्यकारिकेमध्ये आता सांख्य शास्त्र संबंधित फक्त ६९ कारिका आहेत. परंतु ईश्वर कृष्ण म्हणतात की माझ्या सांख्यारिकेमध्ये ७० कारिका आहेत. कारिका सप्तदी असं त्याचे वर्णन केलेले आहे. इतर कुणीही याचा विचार केला नाही परंतु लोकमान्यांनी या विसंवादाचा विमर्श घेण्याचा

प्रयत्न केला. की असे होऊच कसे शकते ?
 सांख्यकारिकेमध्ये ७२ कारिका सापडतात वर्णन पर
 तीन सोडून दिल्यास ६९ कारिका आहेत आणि स्वतः
 ग्रंथकार मात्र ७० कारिका आहेत असे म्हणतो. याचा
 अर्थ लोकमान्यांनी असा लावला की एक कारिका
 कुठेतरी गहाळ झाली असले पाहिजे. कुठे गहाळ झाली
 असेल ? किती सूक्ष्म बाबींचा लोकमान्यांची बुद्धी
 विचार करत होती हे बघा. ६१ ते ६३ या कारिकांमध्ये
 जगद कारणांचा उहापोह केलेला आहे. जग हे कसे
 उत्पन्न झाले ? ते कुणी उत्पन्न केले ? सांख्य शास्त्र
 मानते की ते प्रकृतीने उत्पन्न केले. प्रकृती आणि पुरुष
 यांनी जी क्रीडा केली त्या क्रीडेतून या जगाची निर्मिती
 झाली. जगतकारण दोनच. या दोन कारणांपैकी एक
 पुरुष हा नेहमी निश्चल असतो, प्रकृती ही चंचल
 असते, पुरुष हा निष्क्रिय असतो आणि प्रकृती ही
 सक्रिय असते, त्यामुळे जगाच्या उत्पत्तीसाठी जर
 पुढाकार कोणी घेतला असेल, त्या निष्क्रिय पुरुषाला
 आपल्या क्रीडेमध्ये ओढून बरोबर क्रीडा करण्यास
 कुणी प्रवृत्त केले असेल आणि कुणी जर अधिक्रम
 घेतला असेल तर तो प्रकृतीने घेतला आहे. या
 प्रकृतीचे वर्णन करताना ईश्वर कृष्ण असे लिहितात
 की प्रकृती ही अतिशय सूक्ष्म आहे. परंतु सूक्ष्म आहे
 याचं वर्णन करताना जी कारिका ईश्वर कृष्णाने
 लिहिलेली आहे, त्यामध्ये प्रकृती सूक्ष्मतर आहे असा
 उल्लेख केलेला आहे. संशोधक कसा विचार करतो ते
 बघा ? फक्त सूक्ष्म म्हटले असते तरी चालले असते
 सूक्ष्मतर म्हटलेले आहे याचा अर्थ प्रकृतीची ईश्वर
 कृष्णाला कुणाशी तरी तुलना करायची आहे. अजून
 काही तरी सूक्ष्म असण्याची शक्यता आहे जगद
 कारणासाठी उपयुक्त ठरलेली परंतु या सर्वांमध्ये
 प्रकृतीही सूक्ष्मतर आहे असे ईश्वर कृष्ण तुलनेने
 सांगतात. इतर जी कारणे आहेत त्या कारणांचा सांख्य
 कारिकेमध्ये उल्लेखच नाही परंतु तुलनेच्या दृष्टीने
 प्रकृती सूक्ष्मतर आहे असे ज्यावेळेस ईश्वर कृष्ण
 म्हणतो त्यावेळेस इतर कुठल्या घटकांच्या मानाने

प्रकृती सूक्ष्मतर आहे हे सांगणे आवश्यक आहे.
 श्वेताश्वेत उपनिषदामध्ये जगद कारणाची बाकीची ही
 द्रव्य सांगितलेली आहेत. सांख्यशास्त्र मात्र प्रकृती
 आणि पुरुष ही दोनच द्रव्य मानतात. इतरत्र अजून जी
 द्रव्य सांगितलेले आहेत ती ईश्वर, काळ आणि स्वभाव
 जगाच्या उत्पत्तीसाठी कारणीभूत ठरलेली ही पंचतत्त्व
 आहेत ईश्वर, प्रकृती, पुरुष, काळ आणि स्वभाव या
 पंचतत्त्वांपैकी ईश्वर, काळ आणि स्वभाव या तीन
 तत्त्वांचा उल्लेख सांख्य कारिकेमध्ये आलेलाच नाही.
 लोकमान्यांच्या असे लक्षात आले जेव्हा ईश्वर कृष्ण
 प्रकृती सूक्ष्मेतर आहे, असा विचार मांडतात तेव्हा
 त्यांच्या डोळ्यासमोर जगाच्या उत्पत्तीसाठी सांगितली
 गेलेली जी इतर कारणे आहेत ती इतर कारणेही
 असायला पाहिजेत. त्या कारणांचा उल्लेख असलेली

कारिका कदाचित गहाळ झाली असावी लोकमान्यांनी केवळ इतकेच संशोधन केलेले नाही. काळाचा आणि स्वभावाचा उल्लेख असलेली कारिका गहाळ आहे, इतकेच संशोधन लोकमान्यांनी केले नाही तर काळ आणि स्वभाव याचा उल्लेख टाळणारा ईश्वर कृष्ण स्वतः ईश्वर मानणारा नव्हता, तो निरिश्वरवादी होता त्यामुळे ईश्वर हा घटक त्यामध्ये येणे शक्यच नव्हते. तर किमान काळ आणि स्वभाव यायला हरकत नव्हते. काळ आणि स्वभाव ही दोनही द्रव्य निर्गुण आहेत. निर्गुणातून या व्यक्त विश्वाची निर्मिती अशक्य आहे. लोकमान्यांनी सांगितले की श्वेताश्वेत उपनिषदामध्ये सर्व श्रेय ईश्वराला दिलेले आहे. कारण ते वेदांती होते. परंतु निरिश्वरवादी असलेला ईश्वर कृष्ण ते मानत नाहीत. काळ आणि स्वभाव यापेक्षा प्रकृती सूक्ष्मतर

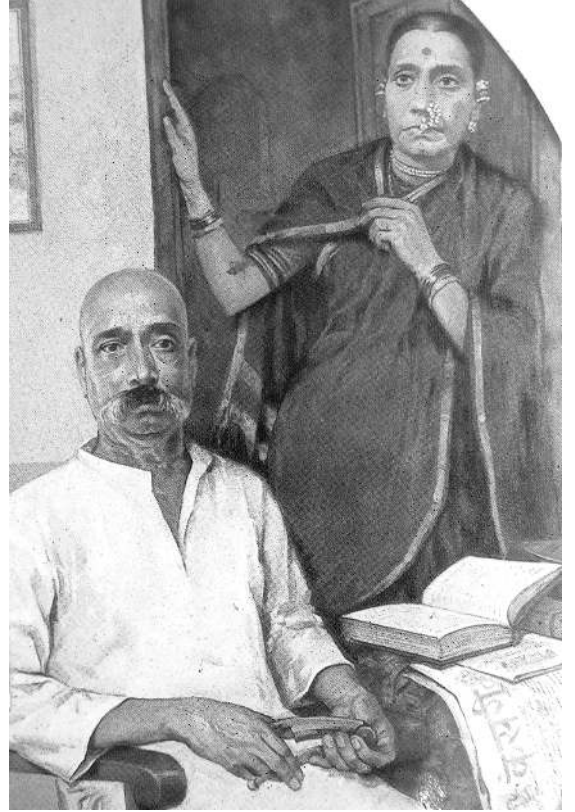

आहे असे त्याला म्हणायचे असावे. तेवढेच सांगूनही लोकमान्य थांबत नाहीत. जी कारिका गहाण झाल्याची शक्यता आहे, ती कालिका नव्याने लिहिण्याचा लोकमान्य प्रयत्न करतात. आणि सांख्यकारिका परिपूर्ण करतात. ईश्वर चंद्राच्या हातून झालेली जी गफलत आहे किंवा त्याच्या हातून झालेला जो विसरभोळेपणा आहे, तो ईश्वर कृष्णाच्या बुद्धिमत्तेच्या बाबतीत तुल्यबळ असलेल्या लोकमान्यांनी शोधून काढला आणि गहाळ झालेली कारिका स्वतःच्या बुद्धीच्या जोरावर नव्याने लिहिली. काळाचा आणि स्वभावाचा उल्लेख असलेल्या कारिकेचा अंतर्भाव सांख्यकारिकेत केला.

सांख्यकारिकेत ७० कारिका असायला पाहिजेत आणि ६९च आहेत, त्या पूर्ण करण्याच्या दृष्टीने केवळ लोकमान्य हा प्रयत्न केला नाही. सांख्यकारिकेचा जो उद्देश आहे त्याची परिपूर्ती होण्यासाठी सुद्धा त्या आवश्यक आहेतच. हे प्रतिभाशाली काम लोकमान्य आपल्या बुद्धिमत्तेने करू शकले. सांख्यकारिका नावाच्या निबंधात लोकमान्य टिळकांचा हा चमत्कार आपल्याला बघायला

मिळतो. गणिताच्या आवडीतून ज्योतिर्गणिताकडे ते वळले ज्योतिर्गणिताच्या आवडीतून ते पंचांगाकडे वळले आणि पंचांगामध्ये अभ्यास करून सुधारणा करण्याचे ते सुचवतात. केसरीमध्ये त्यासाठी दोन अग्रलेख लिहिले. त्यानंतर ते ओरायनकडे वळले आणि ओरायनकडे वळल्यानंतर केवळ ज्योतिर्विषयक उल्लेखांच्या साहाय्याने त्या काळात वर्षाची सुरुवात मृगशीर्ष नक्षत्रापासून होत असे, कृतिके पासून नाही असे मांडून तो काळ शोधण्याचा यशस्वी प्रयत्न त्यांनी केला. तोपर्यंत जे मत होते त्या मताला छेद लोकमान्यांनी आपल्या बुद्धिमत्तेच्याद्वारे दिला आणि त्याला याकोबी सारख्या जर्मन पंडिताची संमती मिळवली. आर्टिक होम इन वेदाज या पुस्तकाच्या निमित्ताने त्यांनी आर्यांच्या मूलस्थानाचा शोध घेतला.

काळाच्या दृष्टीने वेद आणि भारतीय संस्कृती जगामध्ये प्राचीनतम आहे. केवळ काळाच्याच दृष्टीने नाही तर सरसतेच्या दृष्टीनेही त्यांनी दाखवले. आर्टिक होम इन वेदाज मध्ये त्यांनी दाखविले की भारतीय संस्कृती ही केवळ प्राचीनतमच नाही तर श्रेष्ठतमही आहे. भारताबद्दलच्या अभिमानाने प्रज्वलित झालेले हे संशोधन लोकमान्यांचे आहे. एका वेगळ्या अंगाने लोकमान्यांच्या विभूतीमत्त्वाकडे आपण पाहतो आणि या क्षेत्रामध्ये त्यांनी जी दौड केलेली आहे ती बघून आपण स्तिमित होऊन जातो. स्तिमित होण्याचे कारण याच्यातील एकेक काम करण्यासाठी संपूर्ण आयुष्य घालवणारे लोक आपण बघितले आहेत. एकटा ज्योतिर्गणित हा विषय जरी घेतला तरी एका संपूर्ण आयुष्याची मागणी तो विषय करीत असतो. लोकमान्यांनी एकाच वेळेला अनेक गोष्टींना स्पर्श केला. गीतारहस्याकडे वळण्याची गरज काय होती? तेसुद्धा लोकमान्यांचे आत्ता मान्य झालेले संशोधन आहे. त्या काळात झाले नव्हते. ओरायनला फारसा आक्षेप घेतला गेला नाही. आर्टिक होम इन द वेदाज ग्रंथाला तुरळक आक्षेप घेतला गेला, परंतु गीतारहस्याच्या निमित्ताने भगवद्गीतेच्या अंतरंगाचा परिचय करून देऊन भगवद्गीतेचे मूळ गृह्य कशात आहे ते सांगून, त्याला त्यांच्या प्रदेशामध्ये प्रचंड विरोधाला त्यांना तोंड द्यावे लागले. सोळाव्या वर्षापासून लोकमान्य गीतेचा अभ्यास करत होते. चाळीस वर्ष गेल्यानंतर लोकमान्यांचा गीतारहस्य हा ग्रंथ सिद्ध झाला. तुम्ही आम्ही बोलतो तसे ते नुसते गीतेचे पाठ करत गेले अर्थाबद्दलचा विचार न करता पाठ करत गेले. तुमच्या आमच्या परंपरेमध्ये या पाठाला फार महत्त्व आहे लहानपणी उच्चार शुद्धी होण्याकरता तुमच्याकडून संस्कृत श्लोक किंवा संस्कृत स्त्रोत्र पाठ करून घेतात. त्याचा अर्थ त्याकाळी तुम्हाला समजेल याची आवश्यकता नसते. किंबहुना वेदांचे पठण सुद्धा याच भावनेने शतकानुशतके होत आले. वेद ग्रंथ हे अधिकृत स्वरूपामध्ये जिवंत ठेवायचे आहेत. वेदांना

अर्थ असतो की नाही आणि असेल तर तो आपण जाणून घ्यायचा की नाही याची गरज सुद्धा लोकांना त्या काळामध्ये वाटत नव्हती. लोकमान्यांना हे सर्व लिहिण्यासाठी वाचण्यासाठी सवड नव्हती. स्वातंत्र्य मिळावे यासाठी आयुष्याचा प्रत्येक क्षण त्या माणसाने अग्रक्रमाने दिला. स्वतःच्या प्रकृतीकडे पाहिले नाही, स्वतःच्या संसाराकडे पाहिले नाही, सहजिविनीच्या प्रकृतीकडे पाहिले नाही, स्वास्थ्याकडे पाहिले नाही इतकेच नाही तर स्वतःच्या आवडीच्या विषयांकडे सुद्धा बघितले नाही. केवळ आपल्याला स्वातंत्र्य मिळावे यासाठी त्या माणसाने आयुष्यभर आटापिटा केला. त्यातून सवड काढून या माणसाने हे सर्व संशोधन केले. यातील काही ग्रंथ तुरुंगात जन्माला आले, निर्माण झाले आहेत, काही ग्रंथांची सांगता तुरुंगामध्ये झाली आहे. लोकमान्यांची आपल्या मित्रांना आपल्या घरच्यांना पाठवलेली पत्र आहेत की मला ही

पुस्तके पाहिजेत, ती अलमारीच्या कोणत्या कप्प्यामध्ये ठेवलेली आहेत, त्याचा उल्लेख आहे, जी पुस्तके वाचून झाले ते मी आता परत पाठवित आहे. अमुक पुस्तक मला पुन्हा पाहिजे आहे. पुस्तके त्यांनी मागवली त्याची टिपण काढली. हे सर्व ग्रंथ पेन्सिलने लिहून काढलेले आहेत. पुण्याच्या गायकवाड वाड्यामध्ये लोकमान्यांचे अभ्यासाचे दालन आहे, त्यात आजही ही पुस्तके तुम्हाला बघायला मिळतील. किती प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये या माणसाने ज्ञानाची साधना केली हे तुमच्या लक्षात येईल. एका दुसऱ्या एका गोष्टीचे आश्चर्य वाटते व कृतज्ञता सुद्धा वाटते, भारताच्या राजकारणाला नेतृत्व देणारी ही पिढी होती. या पिढीचा ज्ञानाशी संबंध तुटलेला नव्हता. राजकारणामध्ये यश मिळवण्यासाठी अज्ञानाची पात्रता अनिवार्य ठरवणाऱ्या या काळामध्ये तुम्हाला हे लक्षात आणून द्यावे लागते.

मी जर ज्ञानी असेल तर राजकारणात पुढे येण्यासाठी मी अपात्र ठरतो. ज्ञान नको, विचार नको, संशोधन त्याहून ही नको अशा या एका पिढीचा हा पाईक आहे. या पिढीने राजकारण करताना सुद्धा ज्ञानकारण सोडले नव्हते. लोकांचे वैचारिक नेतृत्व करण्याचे जे आपले व्रत होते त्यालाही सोडचिठ्ठी दिलेली नव्हती. सुरुवातीला जो उल्लेख केला लोकमान्य हे आमच्या दुर्दैवाने पारतंत्र्याच्या काळामध्ये जन्मास आले. या माणसाच्या असामान्य ज्ञानाचा आणि प्रतिभेचा उपयोग भारताच्या प्रगतीला झाला असता तर आपल्याला जगाच्या प्रत्ययाला आणून देता आलं असते. दुर्दैवाने ही अशी सर्व ज्ञानी, विद्वान माणसे भारताच्या पारतंत्र्यात निर्माण

झाली. सर्व आयुष्य त्यांना पारतंत्र्यामध्ये घालवावे लागले. स्वातंत्र्यासाठी या माणसांनी आपल्या जीवाचे रान केले. त्या स्वातंत्र्याचा उषःकाल सुद्धा त्यांना पाहायला मिळाला नाही. स्वातंत्र्याची वर्दी देणारे पक्षी कुंजन देखील त्यांच्या कानावर पडले नाही परंतु तुम्हाला मला स्वास्थ्याचे, स्थैर्याचे आणि चैनीचे जीवन जगता यावे यासाठी या माणसांनी स्वतःच्या स्वास्थ्याला, स्थैर्याला आणि चैनीला काडी लावली असताना ज्ञानाची कास मात्र सोडली नाही.

लोकमान्यांना जे स्वतंत्र राष्ट्र हवे होते ते अज्ञानामध्ये आनंद मानणारे राष्ट्र नको होते. ज्ञानाचे अग्निहोत्र सतत प्रज्वलित ठेवणारे राष्ट्र त्यांना हवे होते. राजकीय क्रांती होताना आणि जातात, इतिहासात त्यांच्या तारखा नोंदविल्या जातात परंतु त्या त्या देशाचे वैभव इतिहास कशात जतन करून ठेवत असेल ? प्रासंगिक स्वरूपाच्या ज्या क्रांती असतात त्यामध्ये नाही.

त्या फक्त इतिहासाच्या अभ्यास करणारा विद्यार्थ्यांसाठी उपयुक्त पडतात तो देश उभा राहतो आणि चिरंतनमध्ये दिमाखाने उभा राहतो, ज्ञानमत्तेमुळे, देशातील पूर्वाश्रमींनी जे कर्तृत्व करून ठेवलेले असेल त्याच्या भरवशावर. भारतामध्ये महापुरुष भरपूर झाले, मोठे राजे झाले, चंद्रगुप्त झाले, अशोक झाले, राम झाले, कृष्ण झाले परंतु भारताची जी जगामध्ये ओळख आहे ती वेदांमुळे आहे. ती उपनिषदांमुळे आहे. ब्राह्मण ग्रंथांमुळे आहे. गीते करता आहे. रामायणाकरता आहे. माणसे येतात आणि जातात. त्या रामावर जगातलं पहिले आर्ष महाकाव्य लिहिले गेले त्याला जाऊन सुद्धा आता ७५०० वर्षे झाली. कृष्णाचा विभूती महत्त्व अधोरेखित करण्यासाठी महाभारत लिहिले गेले. कृष्णाला जाऊन

सुद्धा आता ५००० वर्षे झाले. त्या महापुरुषांची नावे शिल्लक आहेत. नावाने त्यांची मंदिरे स्थापन झाली आहेत. सगळ्या जगाला उपलब्ध आहे तो रामायण नावाचा इतिहास आणि महाभारत नावाचा इतिहास. या इतिहासाकडे जागतिक विद्वानांना आणि बुद्धिमत्तेला बघण्याची सोय झालेली आहे. लोकमान्यांना त्यांच्या संशोधनामध्ये फारसा कोणाचा अडथळा झाला नाही. गीतारहस्यच्या बाबतीत काही आक्षेप घेतले गेले आणि ते महाराष्ट्रातल्याच विद्वानांनी घेतले. काही पुस्तके लोकमान्यच्या प्रतिपाद्याची चिरफाड करण्यासाठी निर्माण झाली. एक समीक्षक होते, त्यांनी रहस्यभेद नावाचे एक पुस्तक लिहिले. विष्णू वामन बापट शंकराचार्यांशिवाय अन्य कुणाचे वाचन करत नसत, विचार करत नसत, श्रवण करत नसत त्यांनी लोकमान्यांचा प्रत्येक मुद्दा खोडून टाकला. आणि जे प्रतिपाद्य होते ते असिद्ध ठरवले कारण गीतेचा अभ्यास आपल्याकडे व्यापक आहे. दुसरे कारण लोकमान्यांनी

हा ग्रंथ मराठीत लिहिला. ओरायण, द आर्टिक होम इन द वेदाज व इतर शोधनिबंध त्यांनी इंग्रजीत लिहिले परंतु गीतारहस्य मराठीत लिहिले कारण या विषयावर विचार करणारी जी विद्वत्ता होती ती भारतात फारशी उपलब्ध नव्हती. गीतेचे रहस्य लोकमान्यांना स्वकीयांना सांगायचं होते. लोकमान्यांनी संशोधन केले कारण भारताचा पारतंत्रकालीन न्यूनगंडाचा विसर व्हावा व यांच्यामध्ये स्वाभिमान प्रज्वलित व्हावा. या अनुषंगाने भारताची संस्कृती आणि ज्ञानवैभव किती प्राचीन आहे हे जगाला दाखवून दिले. गीतारहस्यचा जन्म देखील अशाच एका कारणासाठी झाला ज्या वेळेला भारतीय राष्ट्र हे अर्जुनावस्थेमध्ये गेलेले होते आणि भारत राष्ट्राने स्वाभिमानाची कवचकुंडल उतरून ठेवली होती.

संशोधक लोकमान्य टिळक हा लेख जयंत जोशी, मुंबई, यांनी राम शेवाळकर यांचे भाषणावरून तयार केला आहे.

समृद्धीसाठी शाश्वत तंत्रज्ञान !

डॉ. बावसकर टेक्नॉलॉजी (अॅग्रो) प्रा. लि.

जर्मिनेटर, थ्राईवर, क्रॉपशार्डनर, राईपनर, प्रोटेक्टंट-पी, प्रिझम, न्युट्राटोन, कॉटन थ्राईवर, हार्मोनी, पॅडी थ्राईवर, कल्पतरू (सेंट्रिय खत), सिद्धीविनायक मोरिंगा शेवगा, बॅटरी स्प्रेपंप

आधुनिक कृषी तंत्रज्ञानाने सर्वांगीण विकास घडविणारे

‘कृषी विज्ञान’ मासिक
वार्षिक वर्गणी रु. ३००/-

आपली कृषी विज्ञान केंद्रे

मुख्य कार्यालय : १६, कृषी उद्योग भवन नं. १, मार्केटयार्ड, गुलटेकडी, पुणे- ४११०३७.

☎ (०२०) २४२६१४९४ / २४२६०८९५ / ९९७५३०१३९५

✉ जळगाव : (०२५७) २२३४४७७, ✉ कोल्हापूर : (०२३१) २६५११७६, ✉ नारायणगाव : (०२१३२) २४४७०१ / ९९२२३४५५९४

✉ नाशिक : (०२५३) २६२०४५० / ९८६००७२५४३, ✉ सटाणा (नाशिक) : (०२५५५) २२३९३३ / ९६०४३४५७१२

● www.dr.bawasakar.com ● E-mail : info@dr.bawasakar.com ● Fb : Dr.BawasakarTechnologyAgroTech